

TRA2 BÖLGESİ DIŞ TİCARET ÖZELLİKLERİ VE TRA2 BÖLGESİNDEN TÜRK CUMHURİYETLERİNE İHRACAT YAPAN FİRMALARIN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR ÜZERİNE BİR ANALİZ¹

Adem ÜZÜMCÜ*
Samet TOPAL**

Özet: Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı illerini kapsayan TRA2 Düzey 2 Bölgesi ülkemizin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi açısından 26 Düzey 2 Bölgesi içinde 25 sıradadır. Ülkemiz ekonomik gelişmişlik düzeyinin gerisinde bulunan TRA2 Bölgesi illerinin kalkınmaları açısından sınırda bulunmaları nedeniyle dış ticaret önemli bir fırsat olarak görülmektedir. Bununla birlikte TRA2 Bölgesi illeri içinde Ağrı ve Iğdır'ın bu fırsattan yararlandıkları, Kars ve Ardahan'ın bu fırsatı yeterince kullanamadıkları söylenebilir. TRA2 Bölgesi illeri içinde Kars dışındaki iller genellikle dış ticaret fazlası vermektedir. Bu çalışmada öncelikle bölgenin genel sosyo-ekonomik durumu gösterilmektedir. Ardından çalışmada TRA2 Bölgesi dış ticaret özellikleri (TRA2 bölgesinden yapılan ihracat ve ithalatın sektörel dağılımı, bölge ihracat ve ithalatının fassillara ve ülkelere göre dağılımı) üzerinde durulmakta ve bölge ile 5 Türk Cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) arasındaki dış ticaret analiz edilmektedir. Çalışmada son olarak TRA2 Bölgesinden bu ülkelere ihracat yapan firmaların karşılaştıkları sorunlara ilişkin anket çalışmasının sonuçları değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: TRA2 Bölgesi, Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Dış Ticaret

FOREIGN TRADE PROPERTIES OF TRA2 REGION AND AN ANALYSIS ON PROBLEMS OF FIRMS WHICH EXPORT FROM TRA2 REGION TO TURKISH REPUBLICS

Abstract: TRA2 Region which includes Kars, Ardahan, Iğdır and Ağrı, is at 25th place of 26 NUTS 2 Regions in terms of socio-economic development level. TRA2 Region cities are behind the development level of our country. Foreign trade is an important opportunity for these cities in terms of their development in the context of located at border. At the same time, it can be say Ağrı and Iğdır take advantage of this opportunity but Kars and Ardahan cannot use this opportunity enough. Other cities of TRA2 Region outside Kars have foreign trade surplus. In this study, primarily socio-economic condition of region is shown foreign trade properties (distribution of export from TRA2 region and import to TRA2 region by industrial classification ISIC Rev 3, by

¹ Bu çalışmada Arş. Gör. Samet Topal'ın "Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler ve Doğu Anadolu Bölgesinden Türk Cumhuriyetlerine İhracat Yapan Firmaların Sorunları Üzerine Bir Uygulama" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır. Erzurum'da II. UKODTL Kongresinde 20-22 Ekim 2016'da sunulan bu çalışmada TRA2 Bölgesinin nüfusu, yeni seri GSYİH verileri ve dış ticaret verileri başta olmak üzere istatistik veriler güncellenmiş, ayrıca çalışma büyük ölçüde güncel hale getirilmiştir.

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

** Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

chapters and by countries) of TRA2 Region and analysis foreign trade properties between TRA2 Region and 5 Turkish Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Kirghizstan, Uzbekistan, Turkmenistan). Lastly in this study, it is evaluated that questionnaires results related problems of firms which export to stated Turkish Republics from TRA2 Region.

Keywords: TRA2 Region, Turkey, Turkish Republics, Foreign Trade

I- GİRİŞ

1991 yılında SSCB'nin dağılması ile birlikte kurulan devletler içinde Türkiye ile din, dil ve kültür ortaklığı taşıyan beş Türk Cumhuriyeti de bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını takip eden yıllarda Türkiye ile ekonomik ilişkileri artarak devam etmiştir. Özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye sınırındaki Azerbaycan (Nahcivan) ve Gürcistan'a yönelik dış ticaret coğrafi yakınlık bağlamında artış göstermiştir. Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinin bulunduğu TRA2 Bölgesi, Türkiye'nin bu ülkelerle sınırında bulunan Orta Asya ve Kafkasya'da yerleşik Türk Cumhuriyetlerine açılan kapıdır. Türkiye'nin bu ülkelerle ticaretinin artması bağlamında TRA2 Bölgesinin önemi de artmaktadır. Bununla birlikte TRA2 Bölgesinin sosyo-ekonomik verileri incelendiğinde, Türkiye'nin 26 Düzey 2 bölgesi içinde sondan ikinci sırada olduğu görülmektedir. Bölgenin jeopolitik açıdan Türk Cumhuriyetleri ile coğrafi yakınlığı bölgenin geri kalmışlıktan kurtulması için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu fırsatın gerçekleşmesi için gerek Türkiye gerekse TRA2 Bölgesi için yeni pazar olarak nitelendirilebilecek Türk Cumhuriyetleri pazarının önündeki siyasi-ekonomik sorunların ve TRA2 Bölgesi yanı sıra Doğu Anadolu ve Türkiye ihracatçılarının bu pazara dönük sorunlarının belirlenerek çözülmesi gerekmektedir.

Bu çerçevede bu çalışmanın amaçları arasında TRA2 Bölgesi sosyo-ekonomik yapısı ve dış ticaretinin özelliklerinin görülmesi bulunmaktadır. Çalışmanın diğer amacı, bölgeden Türk Cumhuriyetlerine ihracat yapan firmaların dış ticarete karşılaştıkları sorunları belirlemektir. Bu çerçevede makale planı şu şekilde belirlenmiştir. Giriş sonrası ikinci başlıkta TRA2 Bölgesi sosyo-ekonomik yapısı, üçüncü başlıkta TRA2 Bölgesi dış ticaretinin özellikleri, dördüncü başlık altında Türk Cumhuriyetlerinin makro ekonomik göstergeleri ve dış ticaret özellikleri üzerinde durulmaktadır. Beşinci başlıkta TRA2 Bölgesinden Türk Cumhuriyetlerine yapılan ihracat ve bu ülkelere yapılan ithalat ele alınmakta, altıncı başlıkta TRA2 Bölgesinden bu ülkelere ihracat yapan firmaların (60 firma) ankete dayalı çalışmayla belirlenen ihracatta karşılaştıkları sorunlar gösterilmekte ve sonuç başlığı altında genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

II. TRA2 BÖLGESİ SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı illerinden oluşan TRA2 Bölgesinin sosyo-ekonomik yapısına bakıldığında olumsuz coğrafi koşullara sahip, soğuk iklim

şartları altında ekonomik faaliyetler açısından yeterince alternatif sunmayan yetersiz sanayisi, tarıma dayalı ekonomisi ve Türkiye ortalamasının gerisindeki eğitim düzeyi ile net göç veren bir karakter arz etmektedir.

Bölgenin nüfus ve göç durumuna bakılırsa, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları çerçevesinde 2016 yılı itibarıyla TRA2 Bölgesi toplam nüfusunun 1.123.161 kişi olduğu görülmektedir. TRA2 Bölgesi nüfusu Türkiye nüfusunun (79.814.871) yaklaşık %1,4'ünü oluşturmaktadır. Ağrı'nın nüfusu 542.255; Kars'ın nüfusu 289.786; Iğdır'ın nüfusu 192.785 ve Ardahan'ın nüfusu ise 98.335 kişidir.

Tablo 1: TRA2 Bölgesi ve Türkiye: Nüfus ve Göç Durumu (2015-2016)

İller	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı (%)
TRA2 (2015)	1.132.735	40.876	70.374	-29.498	-23,8
TRA2 (2016)	1.132.735	33.502	60.751	-27.249	-24,0

Kaynak: TÜİK (2017), Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS), *Nüfus- Göç İstatistikleri*.

TRA2 Bölgesinde km²'ye ortalama 38 kişi düşmektedir. Türkiye ortalaması 100 kişinin yarısından da azdır. Tablo 1'de görüldüğü üzere 2016 yılı itibarıyla TRA2 Bölgesine 33.502 kişi göç ederken, 60.751 kişi bölgeden göç etmiştir. Türkiye'de net göç veren bölgelerin ilk sıralarında yer alan bölgeden 2016'yılındaki net göç 27.249 kişi olmuştur.

TRA2 Bölgesi eğitim durumu (son veri yılı 2015) Türkiye ile karşılaştırmalı biçimde Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de Eğitim Göstergeleri (6 + Yaş Grubu)

	TRA2	%	TÜRKİYE	%
Nüfus	1.132.735	100,0	78.741.053	100,0
Okuma yazma bilmeyen	77.105	6,8	2.644.144	3,3
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	195.508	17,2	8.697.753	11,0
İlkokul mezunu	269.816	23,8	19.825.078	25,2
İlköğretim mezunu	137.432	12,1	9.323.169	11,8
Ortaokul veya dengi meslek ortaokul mezunu	91.945	8,1	7.269.584	9,2
Lise veya dengi meslek okul mezunu	113.113	9,9	12.990.847	16,5
Yüksekokul veya fakülte mezunu	66.151	5,8	8.340.145	10,6
Yüksek lisans mezunu*	2.988	0,3	641.210	0,8
Doktora mezunu	933	0,08	168.211	0,2
Bilinmeyen	19.678	1,7	597.642	0,7

Kaynak: TÜİK (2017), *Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı* * 5 Veya 6 Yıllık Fakülteler Dahil.

Tablodan görüleceği üzere, bölgede okuma-yazma bilmeyenler bölge 6+ yaş nüfusunun %6,8'ini oluşturmaktadır. Bu oran Türkiye ortalaması %3,3'ün üstündedir. Bölgede bir öğretim kurumundan mezun olmamış okuma-yazma bilenler oranı %17,2'dir. Bir öğretim kurumundan mezun olanların %23,8'i ilkokul; %12,1'i ilköğretim; %8,1'i ortaokul veya dengi okul; %9,9'u lise veya dengi meslek okul; %5,8'i yüksekokul veya fakülte mezunudur. TRA2 Bölgesi

diğer eğitim verileri Türkiye ortalamaları ile karşılaştırıldığında lise ve fakülte mezunları Türkiye ortalamasının yarısı düzeyindedir. Benzer durumun sağlık hizmetleri alanında da olduğu, bu çerçevede doktor, hemşire, ebe sayısı, yatak sayısı vb. ortalamalarda bölgenin Türkiye ortalamasının gerisinde olduğu söylenebilir (Üzümcü ve Özyakışır, 2013: 175-176).

TRA2 Bölgesinin ekonomik açıdan durumuna bakıldığında bölgede genel olarak yetersiz bir sanayi yapısı bulunmaktadır. Özelde hayvancılık ve süt ürünleri sanayi (Kars ve Ardahan) yanı sıra genel tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyetler, inşaat sektörü, taşımacılık ve diğer hizmet alanları (Iğdır ve Ağrı) bölgenin ekonomik geçim kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca Kars ve Ağrı illeri ekonomisine turizmin hali hazırda ekonomik katkısı ve önemli potansiyeli mevcuttur.

Bu çerçevede 12 Aralık 2016'da açıklanan 2009 bazlı yeni GSYİH serisine göre cari fiyatlarla TRA2 Bölgesi illerinin GSYİH verileri, il ve bölge düzeyinde her bir sektör GSYİH'nın Türkiye GSYİH içindeki oransal payının 2004 ve 2014 yıllarındaki durumu Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3: TRA2 Bölgesi İlleri ve Türkiye Sektörel GSYİH Düzeyi 2004 ve 2014 (Bin TL ve %)

2004								
	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmetler	%	GSYİH	%
Türkiye	54.365.145	100	145.005.909	100	304.887.404	100	577.023.497	100
Ağrı	465.741	0,86	109.789	0,08	693.543	0,23	1.452.201	0,25
Kars	401.179	0,74	120.125	0,08	528.539	0,17	1.201.337	0,21
Iğdır	180.624	0,33	53.275	0,04	425.740	0,14	754.826	0,13
Ardahan	186.558	0,34	27.057	0,02	209.192	0,07	483.318	0,08
TRA2	1.234.102	2,27	310.246	0,21	1.857.014	0,61	3.891.682	0,67
2014								
	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmetler	%	GSYİH	%
Türkiye	134.724.745	100	576.440.635	100	1.097.024.575	100	2.044.465.876	100
Ağrı	965.039	0,72	709.258	0,12	2.455.760	0,22	4.669.731	0,23
Kars	899.460	0,67	482.112	0,08	1.902.747	0,17	3.713.481	0,18
Iğdır	578.780	0,43	238.566	0,04	1.505.575	0,14	2.626.456	0,13
Ardahan	390.353	0,29	141.113	0,02	720.749	0,07	1.415.843	0,07
TRA2	2.833.632	2,10	1.571.049	0,27	6.584.831	0,60	12.425.511	0,61

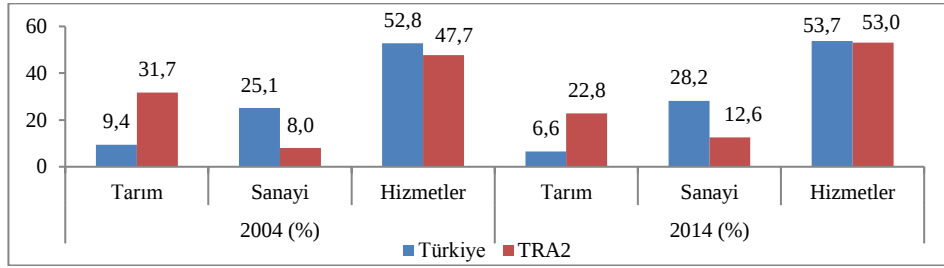
Kaynak: TÜİK (2017), *İl ve Bölge Bazında GSYİH Verileri*.

Tablodaki verilere dikey biçimde bakılırsa TRA2 Bölgesi GSYİH'nın 2004'de yaklaşık 3,9 milyar TL olduğu ve Türkiye GSYİH'nın %0,67'sini oluşturduğu görülmektedir. TRA2 bölgesi, 2004'de Türkiye tarımsal gayri safi yurtiçi hâsılasının %2,27; Türkiye sanayi gayri safi yurtiçi hâsılasının %0,21 ve Türkiye hizmetler sektörü gayri safi yurtiçi hâsılasının %0,61'ni üretmiştir. Öte yandan 2014 yılına gelindiğinde bölge GSYİH düzeyi 12,4 milyar TL'ye ulaşsa da oransal payı görece gerileyerek Türkiye GSYİH'nın %0,61'ne inmiştir. Bu gerileme bölge tarımsal hâsılasının Türkiye'nin %2,10'nuna ve hizmetler sektörü hâsılasının Türkiye hizmetler hâsılasının %0,60'na inmesinden

kaynaklanmış, buna karşılık bölge sanayi hâsılasının Türkiye sanayi hâsılası içindeki payı çok cüz'î oranda artarak %0,27 düzeyine çıkmıştır.

TRA2 Bölgesi GSYİH'nın kendi sektörel dağılımını görmek için Tablo 3'deki toplamlar, yatay olarak sektörel üretimlere bölündüğünde, bölge ve Türkiye'nin kendi sektörel paylarına ulaşılmaktadır. Bu bağlamda bakıldığında, TRA2 Bölgesinde 2004'de tarım sektörü payının Türkiye ortalamasının (%9,4) 3,5 katı üzerinde %31,7 olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Iğdır il GSYİH'sı içinde tarımın payı görece düşük (%23,9), Ardahan'ın (%38,6) çok yüksektir. Sanayinin bölgedeki payı (%8), Türkiye ortalamasının üçte biri kadarken hizmetlerin payı Türkiye ortalamasına yakındır, hatta Iğdır ili hizmetler sektörü payı %56,4 ile Türkiye ortalamasının üstündedir. Bu durum Iğdır'ın özellikle dış ticaretçi yapısından kaynaklanmaktadır.

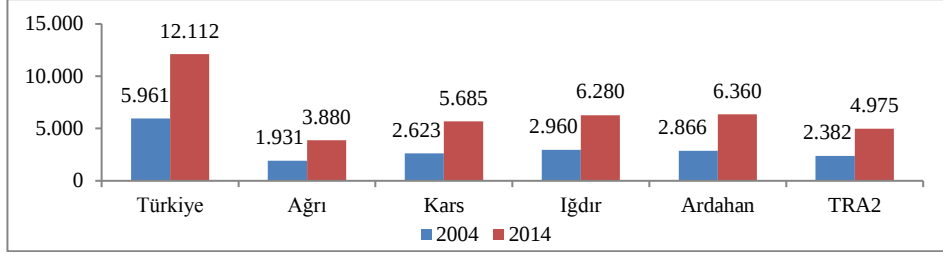
TRA2 bölgesi 2014 GSYİH'nın sektörel dağılımına bakıldığında, Tablo 3'den elde edilen Grafik 1'de görüldüğü gibi, tarımın payı gerileyerek ortalama %22,8 düzeyine inmiştir. Ancak hala Türkiye ortalamasının 3,5 katıdır. Burada Türkiye'de düzey 2 bölgeleri içinde tarımın oransal payının en yüksek olduğu bölgenin TRA2 Bölgesi olduğunu da belirtmeliyiz.

Grafik 1. Türkiye ve TRA2 Bölgesinde GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (2004 ve 2014, %)

Bölgede sanayinin payının görece artarak ortalama %12,6 düzeyine çıkması bölge ekonomisi açısından olumludur. Bununla birlikte sanayi sektöründe Türkiye ortalamasının 2014'de yarısına ulaşamadığı gibi, düzey 2 bölgeleri arasında sanayi sektörü payı en düşük bölge yine TRA2 bölgesidir. Öte yandan bölgede hizmetler sektörünün payı, Türkiye ortalamasını 2014 itibarıyla yakalamış durumdadır.

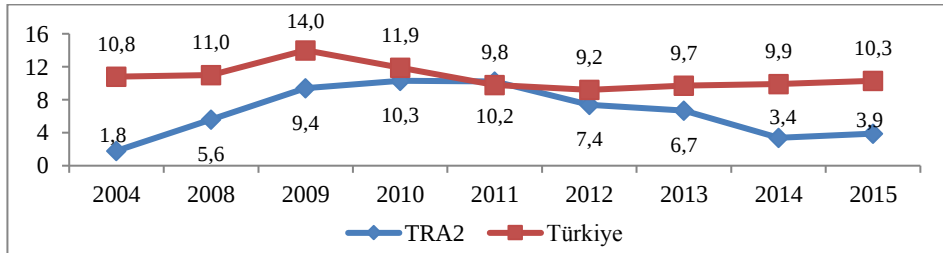
TRA2 bölgesi kişi başına GSYİH düzeyinin 2004 ve 2014 dönemi verileri de Grafik 2'de görülmektedir.

Grafik 2: Türkiye ve TRA2 Bölgesi İlleri Kişi Başına GSYİH Düzeyi (2004 ve 2014, Dolar)
Kaynak: TÜİK (2017), *İl ve Bölgesel Bazda Kişi Başına GSYİH Verileri*.

Grafikte görüldüğü üzere, cari fiyatlarla dolar cinsinden kişi başına bölgesel GSYİH düzeyi 2004’de 2382 dolar olmuş, 2014’e gelindiğinde 4901 dolar olarak gerçekleşmiştir. TRA2 bölgesinin bu değerlerle 2004’de Türkiye ortalamasının %40 kadar iken 2014’de %41,1’ne ancak ulaşabilmektedir. Bu durum bölgede görece yoksulluk ve tarıma dayalı ekonomik yapının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Öte yandan bölge illeri içinde nüfusu fazla olan Ağrı’nın 2014’de kişi başına GSYİH düzeyinin 3880 dolarla Türkiye ortalamasının %32’ne ulaşırken nüfusu az Ardahan’ın 6360 dolarla Türkiye ortalamasının %52,5 düzeyinde bulunması bölgede gelir düşüklüğü yanı sıra bölgede gelir dağılımı adaletinin zayıf olduğunun ipuçlarını da vermektedir.

TÜİK’in bölgesel düzeyde verdiği en son istihdam verilerine göre TRA2 Bölgesinde 2015’de işgücü miktarı 407 bin kişi olmuş ve 391 bin kişi istihdam edilmiştir. Türkiye’de işgücüne katılma oranı %51,3 iken bölgede %54,2 ve istihdam oranı %46,0 iken TRA2 Bölgesinde %52 olmuştur. 2015’de Türkiye geneli işsiz sayısı 3 milyon 57 bin ve işsizlik oranı %10,3 olarak gerçekleşirken TRA2 bölgesi işsiz sayısı 16 bin kişi, işsizlik oranı %3,9 olmuştur. TRA2 Bölgesi 2015’de resmi kayıtlı işsizlik oranının en düşük olduğu bölge olmuştur. Bölgede işgücüne katılım ve istihdam oranı Türkiye ortalamasına göre yüksek olmakla birlikte Grafik 3’de görüldüğü gibi, TRA2 Bölgesinde 2004-2015 dönemi işsizlik oranlarında dalgalanma görülmüştür. Bu bağlamda 2009-2013 dönemi (küresel krizin olumsuz etkisi görülen dönem) hariç, kayıtlı işsizlik oranı Türkiye ortalamasının oldukça altında gerçekleşmiştir.

Grafik 3: Türkiye ve TRA2 Bölgesinde 2004-2015 Döneminde İşsizliğin Gelişimi (%)

Kaynak: TÜİK (2017), *İşgücü İstatistikleri Bölgesel Sonuçları*

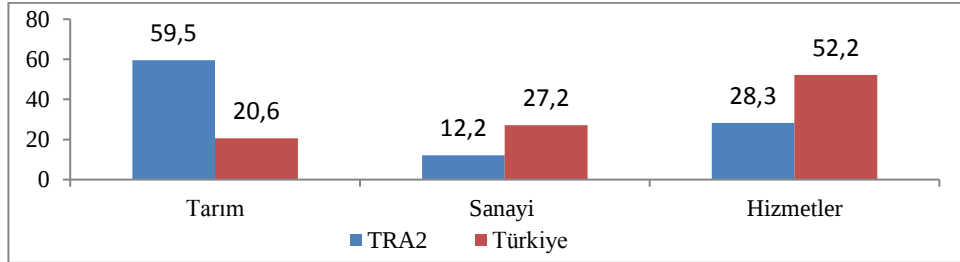
Bölgedeki düşük oranlı işsizlik nasıl açıklanabilir? Tablo 5’de görüldüğü üzere, tarım sektöründe bölgede Türkiye’ye kıyasla yüksek istihdam oranına karşın bölge tarımında düşük verimlilik söz konusudur. Şöyle ki, bölgede Türkiye tarımsal GSYİH’nın yaklaşık %2’si üretilmekte, dolayısıyla çiftçi başına üretim değeri oldukça düşük kalmaktadır. Bölgedeki zorlu iklim koşullarına bağlı toprak verimi düşüklüğü ile çiftçi başına tarımsal üretim değerinin azlığı birlikte düşünülürse bölgede tarım sektöründe gizli işsizlikten söz edilebilir ve işsizlik oranlarının düşüklüğü bir ölçüde açıklanabilir.

Tablo 4: TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de İstihdamın Sektörel Dağılımı (2015)

	Toplam İstihdam	Bin Kişi			%		
		Tarım	Sanayi*	Hizmet	Tarım	Sanayi*	Hizmet
TRA2	391	233	48	111	59,5	12,2	28,3
TÜRKİYE	26.621	5.483	7.246	13.891	20,6	27,2	52,2

Kaynak: TÜİK (2017), *İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı*. *İnşaat, sanayi içine eklenmiştir.

Nitekim TRA2 Bölgesi ve Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımının yer aldığı Tablo 4’de görüldüğü üzere 2015 verilerine göre Türkiye’de toplam istihdam içinde tarımın payı %20,6; sanayinin payı %27,2 ve hizmetler sektörü payı %52,2 olmuştur. Bu oranlar, Tablo 4 ve Grafik 4’de görüldüğü üzere, TRA2 Bölgesinde tarımda %59,5; sanayi sektöründe %12,2 ve hizmetler sektöründe %28,3 olmuştur.

Grafik 4: Türkiye ve TRA2 Bölgesinde İstihdamın Sektörel Dağılımı (2015, %)

Öte yandan TRA2 bölgesi 2015’de Türkiye’de toplam istihdam içinde tarım sektörü payının en yüksek olduğu ve %28,3 ile de istihdam içinde hizmet sektörü payının en düşük olduğu bölge olmuştur. TRA2 bölgesinde Türkiye’nin yaklaşık 3 katına ulaşan payla düşük verimli ve gizli işsizlik içeren tarıma dayalı ekonomik yapı egemendir. Bu bağlamda tarımsal faaliyetler verimlilik düzeyinin Türkiye’nin gerisinde olması ve çiftçinin görece yoksulluğu bölgeden göçün nedenini oluşturmakta, bölgenin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığını doğrulamaktadır (Üzümcü ve Özyakışır, 2013: 168-169).

TRA2 Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi Endeksi (SEGE) bağlamında incelenebilir. Bilindiği üzere SEGE ülkemizde illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini tespit etmek,

bölgesel kalkınma politikaları çerçevesinde yapılacak projeleri yönlendirmek, verilecek kamu teşvikleri ve yapılacak kamu yatırımlarında öncelik verilecek iller ve bölgeleri tespit ve AB bölgesel kalkınma politikalarına uyum amacıyla DPT tarafından 1996'da başlatılmış, ikinci çalışma 2003'de gerçekleştirilmiştir. DPT'nin Kalkınma Bakanlığına bağlanması sonrası üçüncü çalışma 2011'de yapılmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 1-2).

SEGE 2011 değerleri demografik, ekonomik, mali göstergeler, eğitim göstergeleri, sağlık göstergeleri, diğer refah göstergeleri, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, erişilebilirlik gibi 8 kategoride 61 gösterge üzerinden hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonucu SEGE 2011 çalışmasında iller 6 farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmıştır. Ancak 2011 SEGE çalışmasında kullanılan göstergelerin farklılığı nedeniyle bu çalışma, daha önce yapılan iki çalışma ile karşılaştırılamamaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 19). SEGE-2011 değerlerinin yer aldığı Tablo 5'de görüldüğü üzere TRA2 Bölgesinde bulunan bütün iller en az gelişmişlik düzeyine sahip 6. bölgede bulunmaktadır.

Tablo 5: TRA2 Bölgesi İllerinin SEGE Değerleri ve Sıralaması, 2011

İl Kodu	İl Adı	SEGE- 2011 İl Sırası	SEGE- 2011 Endeks Değeri	Bölge Sırası
TRA22	Kars	68	-1,0923	6
TRA23	Iğdır	69	-1,1184	6
TRA24	Ardahan	71	-1,1384	6
TRA21	Ağrı	79	-1,6366	6

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2013), *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)*, Ankara, s.70.

Öte yandan 26 düzey 2 bölgesi içinde 25. sırada bulunan TRA2 bölgesi illeri, sosyo-ekonomik geri kalmışlıklarına bağlı olarak 19 Haziran 2012 tarih ve 28328 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 3305 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı çerçevesinde en fazla teşvik alabilecek 6. bölge teşviklerinden yararlanma imkânına sahiptir (Ekonomi Bakanlığı, 2012). Bununla birlikte bölgede girişimci sayısının yetersizliği ve olumsuz iklim koşulları yanı sıra terör olayları bölgenin yeterince yatırım çekmesinin önünde engeldir (Üzümcü ve Özyakışır, 2013: 179-180). Bu çerçevede bölge kalkınması açısından yetersiz düzeyde yararlanılıyor olsa da bölgesel kalkınma teşvikleri ve dış ticaret önemli bir fırsat olarak değerlendirilmek istenmektedir.

III. TRA2 BÖLGESİ DIŞ TİCARETİ VE ÖZELLİKLERİ

TRA2 Bölgesinin coğrafi konumuna bakıldığında, ilk bakışta dış ticaret ve sınır ticareti açısından önemli bir potansiyelin bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki, Türkiye'de sınır ticareti yapılan 13 ilden 3'ü TRA2 Bölgesinde bulunmaktadır. TRA2 Bölgesinde Ağrı Gürbulak sınır kapısı İran'a açılırken Iğdır Dilucu Sınır Kapısı Nahcivan (Azerbaycan)'a ve Ardahan Türkgözü ve Aktaş sınır kapısı Gürcistan'a açılmaktadır. Bölgede bulunan sınır kapıları yanı

sıra Türkiye ile Ermenistan arasında kara taşıtlarının geçebileceği tek sınır kapısı Iğdır-Alican sınır kapısı yanı sıra Kars-Akyaka ilçesi Doğu Kapı 1993 yılından beri kapalı durumdadır. (Karabulut, 2005: 85-89).

Son yıllarda TRA2 Bölgesi, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu, Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolu, Kars Lojistik Merkezi (KLM) gibi büyük kamu yatırımlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu gelişmeler, bu bölgenin Türkiye'nin dış ticareti açısından ileride çok önemli roller üstleneceğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda BTK ve KLM'nin bölgede yatırım yapmak isteyen firmalar açısından önemli iktisadi kazanımlar sağlayacağı açıktır (Üzümcü, Tokucu ve Ergiçay, 2015: 215-218).

BTK'nin 2017'de ve KLM'nin 2018'de tamamlanması beklenmektedir. Bu projeler hayata geçirildiğinde bölge için önemli kazançlar sağlayacağı gibi, İngiltere-Londra'dan başlayarak Çin-Pekin'e kadar uzanan "demir ipek yolu" projesinin Türkiye'deki önemli bir kısmı da tamamlanmış olacaktır (Üzümcü ve Akdeniz, 2014:173-175).

TRA2 Bölgesi illeri ve Türkiye'nin 2010-2016 dönemi dış ticaretinin gelişimi Tablo 6'da görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi, 2016 yılında bölgede en fazla ihracat yapan il 94,6 milyon dolarla Iğdır'dır. Bu ili 54,5 milyon dolarla Ağrı izlemektedir. Ardahan'ın 2016 yılı ihracatı 1 milyon 835 bin dolar olurken Kars ili ihracatı sadece 156 bin dolar olmuştur. Bölge toplam ihracatının (151,1 milyon dolar) Türkiye ihracatı (142,6 milyar dolar) içindeki payı 2016'da çok düşük düzeyde %0,11 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 6: TRA2 Bölgesi ve Türkiye Dış Ticaretinin Gelişimi 2010-2016 (milyon dolar ve %)

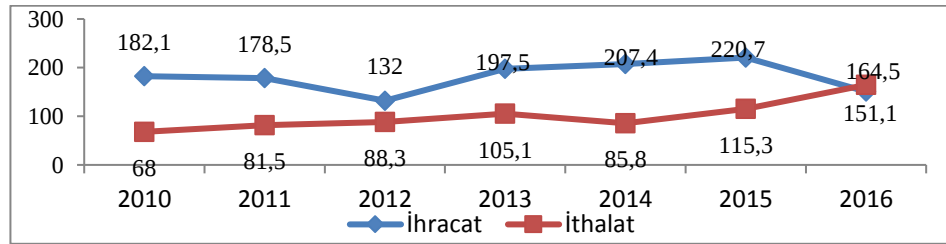
İHRACAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
KARS	0,2	1,1	3,2	0,6	0,4	-	0,1
ARDAHAN	3,3	1,6	1,9	0,5	1,2	1,0	1,8
AĞRI	76,9	77,7	42,1	56,2	82,6	87,6	54,5
İĞDIR	101,7	98,1	84,7	140,4	123,2	132,0	94,6
TRA 2	182,1	178,5	132,0	197,5	207,4	220,7	151,1
Türkiye	113.883	134.907	152.461	151.803	157.610	143.839	142.606
TRA2/Türkiye	0,16	0,13	0,08	0,13	0,13	0,15	0,11
İTHALAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
KARS	3,0	1,8	4,0	4,8	3,4	2,3	2,5
ARDAHAN	0,4	0,2	0,0	0,2	0,0	0,2	0,3
AĞRI	59,0	71,2	76,2	89,4	65,6	99,8	144,9
İĞDIR	5,6	8,3	8,1	10,7	16,8	14,0	16,8
TRA2	68,0	81,5	88,3	105,1	85,8	115,3	164,5
Türkiye	185.544	240.842	236.545	251.661	242.177	207.234	198.602
TRA2/Türkiye	0,04	0,03	0,03	0,04	0,03	0,06	0,08

Kaynak: TÜİK (2017), *Dış Ticaret İstatistikleri, İllere Göre İhracat ve İthalat Verileri*.

TRA2 bölgesi illeri ithalatında 2016'da 144,9 milyon dolarla Ağrı ilk sırada yer alırken, Iğdır'ın ithalatı 16,6 milyon dolar; Kars'ın ithalatı 2,5 milyon

dolar ve Ardahan'ın ithalatı 336 bin dolardır. İhracatta olduğu gibi Türkiye ithalatında bölgenin payı çok düşüktür. 2016'da bölge ithalatı (164,5 milyon dolar) Türkiye ithalatının (198,6 milyar dolar) sadece %0,08'sini oluşturmuştur.

Grafik 5'de görüldüğü üzere Türkiye'nin aksine TRA2 Bölgesi (2016 yılı hariç) dış ticaret fazlası vermektedir. Bununla birlikte iller düzeyinde dış açık ve dış ticaret fazlası söz konusudur. Bölgede Ağrı ili ve genelde Kars ili dış ticaret açığı vermekte, buna karşın Iğdır sürekli dış ticaret fazlası vermektedir. Örneğin Iğdır 2016'da yaklaşık 78 milyon dolar dış ticaret fazlası vermiştir.

Grafik 5: TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin 2010-2016 Dönemi Gelişimi (Milyon Dolar)

TRA2 bölgesi dış ticaretinin 2010-2016 dönemi sektörel dağılımı da Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7: TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (ISIC Rev 3 Sınıflaması, 2010-2016, Bin Dolar ve %)

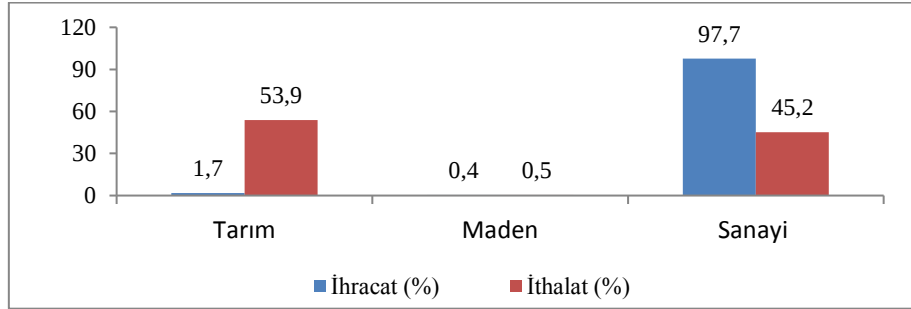
İHRACAT								
Sektör		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Tarım	Miktar	4.950	4.792	1.613	1.724	9.263	7.539	2.632
	%	2,7	2,7	1,2	0,9	4,5	3,4	1,7
Maden	Miktar	245	924	833	524	1.295	453	549
	%	0,1	0,5	0,6	0,3	0,6	0,2	0,4
İmalat sanayi	Miktar	176.790	172.130	128.915	194.938	196.603	212.111	147.688
	%	97,1	96,4	97,7	98,6	94,8	96,1	97,7
Toplam	Miktar	182.061	178.467	131.925	197.679	207.623	220.701	151.084
İTHALAT								
Sektör		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Tarım	Miktar	23.498	26.301	40.833	37.893	27.730	49.977	88.685
	%	34,6	32,2	46,2	36,1	32,3	43,3	53,9
Maden	Miktar	43	6	760	612	1.132	933	794
	%	0,1	0,0	0,9	0,6	1,3	0,8	0,5
İmalat sanayi	Miktar	43.994	54.858	46.420	66.190	56.809	64.350	74.447
	%	64,7	67,2	52,6	63,0	66,2	55,8	45,2
Toplam	Miktar	68.010	81.584	88.329	105.002	85.780	115.361	164.543

Kaynak: TÜİK (2017), *Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

Tabloda görüldüğü gibi, TRA2 bölgesi ihracat ve ithalatında ilk sırada imalat sanayi yer almaktadır. 2016'da TRA2 bölgesi imalat sanayi ihracatı 147,7 milyon

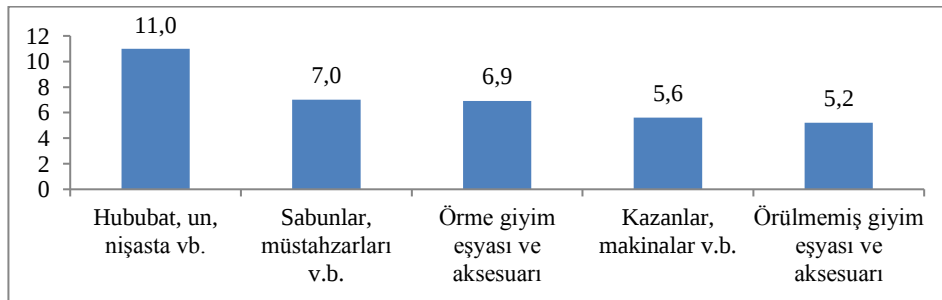
dolar (%97,7 pay) olmuş, bölgenin aynı yıl imalat sanayi ithalatı 74,4 milyon dolar (%45,2 pay) olarak gerçekleşmiştir. Madencilik ürünleri ihracat ve ithalat payının çok düşük olduğu TRA2 bölgesinde Grafik 6'da görüldüğü gibi, tarım ürünleri ihracatının payı 2014'de %4,5 düzeyine ulaştıktan sonra 2016'da %1,7 oranına inmiştir. Aksine bölgenin ithalatında tarım ve ormancılık sektörünün payı giderek artmış ve 2011'de %32 civarında pay alan tarım ürünleri ithalatı 2016'da 88,7 milyon dolar ve %54'e yaklaşan payıyla bölge dış ticaretinin 2016 yılında açık vermesinin nedenini oluşturmuştur. Bir tarım bölgesi olarak TRA2 bölgesi tarımsal ürünler dış ticaret dengesinin (daha önceki yıllarda olduğu gibi) 2016'da 86 milyon dolar gibi yüksek düzeyde açık vermesi söz konusu olmuştur.

Tarıma dayalı ekonomik yapıya karşın Türkiye örneğinde olduğu gibi TRA2 Bölgesi ihracatının sanayi ürünlerinden oluşması söz konusudur. Bölge tarım ürünleri ithalatının oransal payının yüksek olması ise fasıllar itibarıyla bölge dış ticaret kısmında görüldüğü üzere, meyve ithalatından kaynaklanmaktadır.

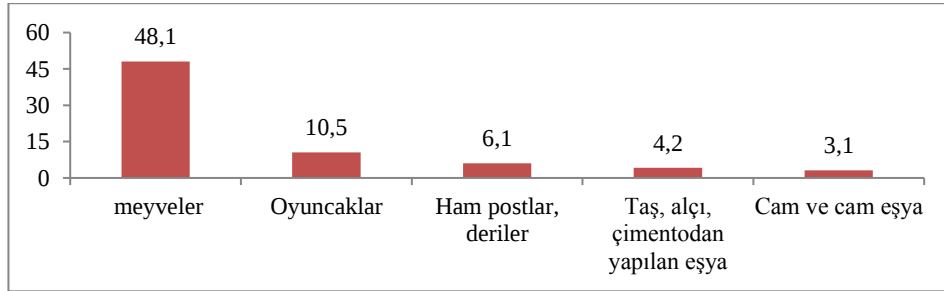
Grafik 6: TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinin Sektörel Dağılımı (2016, % Pay)

TRA2 bölgesinden 2015 yılı itibarıyla yapılan dış ticarete önemli ilk beş fasıla bakıldığında; ihracatta ilk sırayı 16,6 milyon dolarla 19. Fasil (hububat ürünleri) almakta, 34. Fasil (sabunlar) 10,6 milyon dolarla ikinci sırada, 61. Fasil (örme giyim eşyaları) 10,4 milyon dolarla üçüncü sırada bulunmaktadır. Grafik 7'de görüldüğü üzere TRA2 bölgesi ihracatında ilk beş fasılın oransal paylarının %11 ile %5,2 arasında olması, fasıllar itibarıyla bölge ihracatında olumlu çeşitlenmeyi göstermektedir.

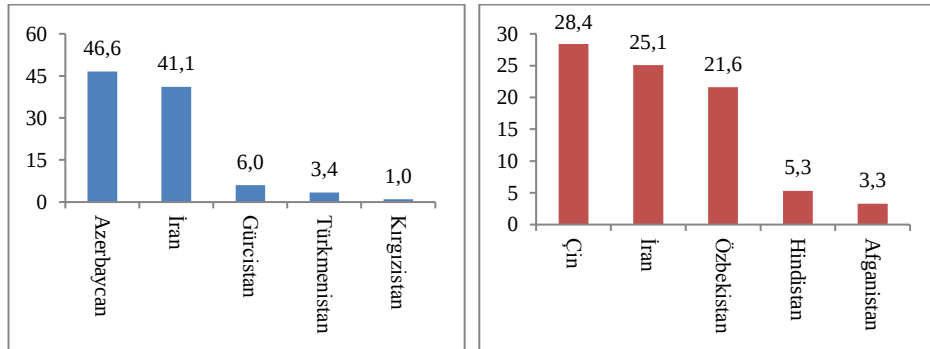
Grafik 7: TRA2 Bölgesi İhracatının Fasıllar İtibarıyla Dağılımı (2016, % Pay)

TRA2 bölgesi ithalatında ise grafik 8’de görüldüğü üzere ilk sırayı 79,1 milyon dolar ve %48,1 payla 8. Fasıl (meyveler), ikinci sırayı 17,3 milyon dolarla 95. Fasıl (oyuncaklar) ve üçüncü sırayı 10 milyon dolarla 41. Fasıl (ham postlar) almaktadır. TRA2 bölgesi ithalatında fasıllar itibarıyla ihracata oranla görece bir yoğunlaşma bulunmaktadır.

Grafik 8: TRA2 Bölgesi İthalatının Fasıllar İtibarıyla Dağılımı (2016, % Pay)

TRA2 bölgesi dış ticaretinin ülkeler itibarıyla dağılımına bakıldığında Grafik 9’da görüldüğü gibi, 2016’da bölgeden en fazla ihracat yapılan ülke 70,3 milyon dolarla Azerbaycan olmuştur. Bu ülkeyi 62,1 milyon dolarla İran izlemiştir. Bu iki ülke, bölge ihracatında %88 civarında paya sahiptir. Bölgenin ihracatında Gürcistan 9,1 milyon dolarla üçüncü, Türkmenistan 5,2 milyon dolarla dördüncü ve 1,5 milyon dolarla Kırgızistan beşinci sırayı almaktadır.

Grafik 9: TRA2 Bölgesi Dış Ticaretinde Önemli Ülkeler (2016, % Pay)

TRA2 bölgesinin 2016’de yaptığı ithalatta ise ilk sırayı 46,7 milyon dolarla Çin almıştır. Bu ülkeyi 41,3 milyon dolarla İran ve 35, milyon dolarla Özbekistan izlemektedir. Bu üç ülkenin TRA2 bölgesi ithalatındaki payı toplamda %75 düzeyinde bulunmaktadır. Bu üç ülkenin ardından bölge ithalatında 8,7 milyon dolarla Hindistan ve 5,4 milyon dolarla Afganistan ve 5,3

milyon dolarla ABD gelmektedir. Bu bağlamda bölge ihracat ve ithalatında Azerbaycan, İran yanı sıra Çin ve Özbekistan önemli yer tutmaktadır.

IV. TÜRK CUMHURİYETLERİNİN MAKRO EKONOMİK GÖSTERGELERİ VE DIŞ TİCARET ÖZELLİKLERİ

SSCB'nin 1991'de dağılmaya başlaması ile bağımsızlığını kazanan 15 ülkeden beşi Türk Cumhuriyetidir. Uzun yıllar merkezi planlama uygulanan bu ülkeler, 1990'lı yılların başında ekonomilerini piyasa ekonomisi kuralları içinde yönetmeye başlamışlardır (Göktolga, Karakış ve Türkay, 2015: 321). Ancak bağımsızlık sonrası bu ülkeler ilk yıllarda önemli ekonomik-siyasi sorunlarla karşılaşmıştır. Bu ülkelerin gelişme ve kalkınma için gerekli potansiyele sahip olmalarına rağmen potansiyellerini harekete geçiremedikleri görülmektedir. Bu ülkelerde toplumun parçalanmışlığı ve gelir dağılımı adaletsizliği yanı sıra özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında Rusya etkisinden kurtulamamışlardır (Geybullayev ve Kurubaş, 2002: 21-22).

Türk Cumhuriyetlerinin bugünkü durumlarına genel olarak bakılırsa şöyle bir çerçeve çizilebilir; bu ülkelerin en önemli gelir kaynakları tarım ve doğal kaynaklardır. Bu ülkeler ağırlıklı olarak SSCB döneminden miras kalan hammadde tedarikçiliğini sürdürmektedir. Sanayi ve hizmet sektöründe bölgesel gelişmeler göze çarpsa da yeterli değildir ve hizmet sektörünün geliştirilmeye ihtiyacı vardır. Ayrıca bölge içinde ulaşım imkânları yetersizdir ve bu nedenler yerli ve yabancı yatırımcıları bu ülkelere yatırım yapma noktasında caydırıcı olmaktadır (Erol ve Şahin, 2013: 118).

Tablo 8'de Türk Cumhuriyetlerinin 2015 yılı (ve 2016 tahminleri) temel makro ekonomik göstergeleri yer almaktadır.

Tablo 8: Türk Cumhuriyetlerinin Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (2015 ve 2016)

	GSYİH (Milyon \$)	Büyüme Oranı (%)	Kişi Başı Milli Gelir (\$)	Enflasyon Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)
Azerbaycan	53.047 (35.586)	1.1 (-2,4)	6.560 (3.759)	4,2 (%7,7)	5,3 (6,4)
Kazakistan	184.361 (128.109)	1.2 (-0,8)	11.600 (7.138)	6,6 (13,1)	5,0 (5,0)
Kırgızistan	6.572 (5.794)	3,5 (2,2)	1.170 (956)	6,5 (1,1)	7,6
Özbekistan	67.511 (66.797)	8,0 (6,0)	2.150 (2.131)	8,5 (8,4)	10,6
Türkmenistan	37.334 (36.573)	6,5 (5,4)	7.510 (6.694)	6,4 (5,5)	10,5

Kaynak: Dünya Bankası ve IMF (Parantez içindeki veriler 2016 yılı IMF tahminleridir.)

Tabloda görüldüğü gibi, Azerbaycan, 2015 yılı itibarıyla 9.650 milyon nüfusa ve 53 milyar dolarlık milli hâsılaya sahiptir. Üst orta gelir grubundaki ülkede kişi başı gelir düzeyi 6.560 dolar olmuştur. Ancak IMF tahminlerine

göre petrol fiyatlarının gerilediği 2015’de %1,1 büyüme ve 2016’da beklenen %2,4 küçülme ve devalüasyonun etkisiyle 2016’da GSYİH’nın 35,5 milyar dolara ve kişi başına GSYİH’nın 3759 dolara inmesi beklenmektedir. Azerbaycan’da 2015’de enflasyon oranı %4,2 ve işsizlik oranı %5,3 gibi oldukça düşük düzeydedir. Ancak 2016’da enflasyonun %7,7 ve işsizlik oranının %6,4 oranına yükselmesi beklenmektedir.

Doğal kaynaklar açısından dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Kazakistan, eski SSCB ülkeleri arasında en yüksek fert başına milli gelire ve ücret düzeyine sahip ülkedir. Kazakistan ekonomisindeki katma değer büyük bölümü petrol sektöründe oluşmaktadır (DEİK, 2012: 3-4). Üst orta gelirli ülkeler grubunda yer alan Kazakistan, 2015 yılında 184,4 milyar dolarlık milli hâsıla ile ekonomik büyüklük açısından diğer Türk Cumhuriyetleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Ülke 2015 yılı itibarıyla 17.500 milyon nüfusa sahiptir. Kazakistan’ın büyüme oranı 2015’de Azerbaycan örneğinde olduğu gibi petrol fiyatlarının gerilemesi nedeniyle %1,2 oranında gerçekleşmiş, enflasyon ve işsizlik oranları ılımlı düzeyde (%5-%6) kalmıştır. Bununla birlikte Tablo 8’de görüldüğü gibi, IMF tahminlerine göre 2016’da %0,8 oranında küçülme ve petrol fiyatlarındaki gerilemenin etkisiyle GSYİH düzeyinin 128 milyar dolara inmesi ve kişi başına gelirin 7138 dolara düşmesi ve enflasyonun (TÜFE) yükselerek %13 civarında gerçekleşmesi beklenmektedir.

Kırgızistan, diğer bağımsız Türk Cumhuriyetlerinden farklı bir görünüme sahiptir. Kırgızistan zengin enerji kaynaklarına sahip değildir. Kırgızistan 2015 yılı itibarıyla 6,5 milyar dolar GSYİH ve 1170 dolarlık kişi başına gelirle alt orta gelirli ülke grubundadır. Kırgızistan 2015’de %3,5 oranında büyümüştür. Enflasyon oranı %6,5 işsizlik oranı %8 civarında gerçekleşmiştir. Tablo 8’de görüldüğü üzere, IMF tahminine göre Kırgızistan ekonomisinin 2016’da zayıf büyüme göstermesi ve dolar cinsinden GSYİH ve kişi başına gelirin azalması beklenmektedir. Bu çerçevede Türk Cumhuriyetleri içindeki en yoksul ülke olan Kırgızistan kişi başına gelirin 956 dolara ineceği tahmin edilmektedir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında serbest piyasa ekonomisinden uzak, sosyalist sisteme yakın iktisat politikaları uygulayan Özbekistan, ekonomik problemlerin artmasını engelleyememiş ve 1990’lı yılların ikinci yarısı ile birlikte pazar ekonomisine geçiş için bir takım reformlar yapılmıştır (DEİK, 2012: 5). Özbekistan 31.300 milyon nüfusu ile Türk Cumhuriyetleri arasında en büyük nüfusa sahip ülkedir. Özbekistan 2015 yılı itibarıyla 67 milyar dolar milli hâsıla ve 2150 dolarlık kişi başına geliriyle alt orta gelir grubundadır. Özbekistan ekonomisi 2015’de Türk Cumhuriyetleri içinde %8 ile en yüksek büyüme oranı ile dikkat çekmektedir. Ancak ele aldığımız ülkeler içinde enflasyon oranı (%8) ve işsizlik oranı (%10,6) en yüksek ülkedir. IMF tahminlerine göre Özbekistan ekonomisinin 2016’da %6 oranında büyümesi beklenmekle birlikte dolar cinsinden GSYİH’nın görece azalarak 66 milyar dolar civarına inmesi ve kişi başına gelirin 2130 dolara inmesi beklenmektedir.

Türkmenistan SSCB döneminde en az gelişmiş ve kişi başı geliri en düşük cumhuriyetlerden biridir (Cesar, 2007: 112-114). SSCB Türkmenistan'da doğalgaz, petrol ve pamuktan oluşan hammadde arzına dayalı bir ekonomik yapı kurmuştur (Turan, 2006: 46). Ülke 2015 yılı itibarıyla 5.374 milyon nüfusa sahiptir. Türkmenistan 37,3 milyar dolarlık milli hâsıla ve 7510 dolarlık kişi başına gelire üst orta gelirli ülkeler grubundadır. Türkmenistan önemli petrol ihracatçısı olmasa da petrol fiyatlarının gerilediği ortamda doğalgaz fiyatlarının düşüşünden olumsuz etkilenmiş, ancak buna rağmen 2015'de %6,5 oranında büyümüştür. Tablo 8'de görüldüğü üzere IMF 2016 tahminlerine göre Türkmenistan %5 civarında ulusal parası cinsinden büyüye de dolar cinsinden GSYİH ve kişi başına GSYİH'ın cüzi oranda azalacağı beklenmektedir. Türkmenistan'da 2015'de enflasyon oranı %6 civarındadır. Resmi olarak Türkmenistan'da işsizlik olmasa da Dünya Bankası kaynaklarına göre %10,5 civarında işsizlik tahmin edilmektedir.

Tablo 9'da Türk Cumhuriyetlerinin 2015 yılı dış ticaret gelişmeleri verilmiştir. Tablodan görüleceği gibi, Kazakistan bu ülkeler arasında dış ticaret hacmi açısından ilk sıradadır. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan dış ticaret fazlası verirken, Kırgızistan ve Özbekistan dış ticaret açığı vermektedir.

Tablo 9: Türk Cumhuriyetlerinin Dış Ticaret Göstergeleri (2015, Milyon Dolar)

YILLAR	İHRACAT (X)	İTHALAT (M)	DENGE (X-M)	HACİM (X+M)
Azerbaycan	11.327	9.211	2.116	20.538
Kazakistan	45.956	30.568	15.388	76.524
Kırgızistan	1.646	3.938	-2.292	5.584
Özbekistan	6.126	10.233	-4.107	16.359
Türkmenistan	9.940	5.674	4.266	15.614

Kaynak: INTRACEN (2017).

INTRACEN verilerine göre 2015'de Azerbaycan'ın ihracatında ilk sırada İtalya (%21,3) bulunmakta, bu ülkeyi sırasıyla Almanya ve Endonezya takip etmektedir. Azerbaycan'ın en fazla ithalat yaptığı ilk üç ülke ise Türkiye (%18,2), Rusya (%16,1) ve İngiltere (%9,8)'dir. Kazakistan'ın ihracatında ilk üç ülke İtalya (%17,8), Çin ve Hollanda, ithalatında Rusya (%33,9), Çin ve Almanya'dır. Kırgızistan'ın ihracatında ilk üç ülke sırasıyla İsviçre (%33,5), Kazakistan ve Rusya, ithalatında Rusya (%31,4), Çin ve Kazakistan'dır. Özbekistan'ın ihracatında ilk üç ülke sırasıyla İsviçre (%33), Çin ve Kazakistan, ithalatında sırasıyla Çin (%22,2), Rusya ve Güney Kore'dir. Türkmenistan'ın ihracatında ilk üç ülke sırasıyla Çin (%84,4), Türkiye (%6,1) ve İtalya, ithalatında sırasıyla Türkiye (%33,8), Rusya ve Çin'dir. Görüldüğü üzere Azerbaycan ve Türkmenistan'ın dış ticaretinde Türkiye'nin ağırlığı bulunsa da diğer Türk Cumhuriyetlerinin coğrafi yakınlık ve SSCB döneminin etkisiyle Rusya, Çin ve Kazakistan ile güçlü dış ticaret bağları bulunmaktadır.

Bu noktada bu üç ülke ile Türkiye'nin ikili dış ticaret düzeylerine genel olarak bakılabilir. Tablo 10'da görüldüğü gibi Türkiye'nin bu ülkelerle ihracatı en fazla Azerbaycan ve Türkmenistan iledir. Azerbaycan ile yakın ekonomik ilişkiler yanı sıra Türkmenistan'da bulunan inşaat firmaları bu iki ülkeye 2014 sonrası gerilese de bu iki ülkeye toplamda 2,5 milyar doları aşan ihracatımızı açıklamaktadır. Kazakistan'a ihracat 2013 sonrası gerileme göstermektedir. Özbekistan ve Kırgızistan'a ihracat bu ülkelerden sonra gelmektedir.

Tablo 10. Türkiye'nin 5 Türk Cumhuriyeti İle Dış Ticareti: 2010-2016 (Milyon Dolar)

İHRACAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	1.550	2.064	2.585	2.960	2.875	1.899	1.286
Kazakistan	819	948	1.069	1.039	977	750	625
Kırgızistan	129	180	257	388	421	295	309
Özbekistan	283	354	450	563	603	489	533
Türkmenistan	1.140	1.493	1.480	1.957	2.231	1.858	1.246
İTHALAT							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaycan	253	262	340	334	291	232	278
Kazakistan	1.393	1.995	2.056	1.760	1.236	1.110	1.094
Kırgızistan	31	52	45	37	66	77	101
Özbekistan	861	940	813	815	781	712	709
Türkmenistan	386	393	304	654	623	557	422

Kaynak: TÜİK (2017), *Dış Ticaret İstatistikleri, Ülkelere Göre İhracat ve İthalat Verileri*.

Bu beş Türk Cumhuriyetinden ithalatımıza bakılırsa, Kazakistan ilk sırada yer almakta petrol türevleri ithalatı bunda önemli rol oynamaktadır. İkinci ve üçüncü sıradaki Özbekistan ve Türkmenistan'dan pamuk ithalatı bu ülkelerle ithalatta önemli yer tutmaktadır. Azerbaycan ve Kırgızistan'dan ithalatımız görece bu ülkelere göre düşük miktardadır. Bu ülkelerle ikili dış ticaret dengesinde Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan'a dış ticaret fazlası, Kazakistan ve Özbekistan'a karşı dış ticaret açığı verilmektedir.

V. TRA2 BÖLGESİ-TÜRK CUMHURİYETLERİ DİŞ TİCARETİ

Türkiye'nin en doğusunda bulunan TRA2 Bölgesi, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya açılan kapısı konumunda bulunmakta ve bu bölgedeki enerji kaynaklarının gelişmiş batı ülkelerine transferinde büyük önem taşımaktadır. Hazar Havzası enerji kaynaklarının batıya taşınmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ile Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) ve İran-Ankara doğalgaz boru hatları TRA2 Bölgesinden geçmektedir. Ayrıca, TRA2 Bölgesi, Ankara-Kars hızlı tren ve Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı, proje aşamasındaki Kars-Iğdır-Nahcivan demiryolu ve Kars Lojistik Merkezi (KLM) gibi büyük kamu yatırımlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bu bağlamda bölgede tamamlanan ve yapımı devam eden projeler ve özellikle dil, din ve milliyet bakımından Türkiye'ye yakın Türk Cumhuriyetlerine açılan kapı

niteliği taşıması birlikte düşünüldüğünde bölgenin dış ticaret ve ekonomik açıdan önemi daha da artmaktadır.

Tablo 11’de TRA2 Bölgesi ile Türk Cumhuriyetleri arasında 2010-2016 döneminde gerçekleşen dış ticaret görülmektedir. Tablodan da görüldüğü gibi bu dönemde TRA2 Bölgesinden en fazla Azerbaycan’a ihracat yapılırken Özbekistan bölgeden en fazla ithalat yapılan ülke olarak dikkati çekmektedir. 2013 ve 2016 yılı hariç bu dönemde TRA2 Bölgesinden Özbekistan’a ihracat yapılmadığı da görülmektedir. Azerbaycan dışında TRA2 bölgesinden bu ülkelere yapılan ihracatın oldukça dalgalı seyir izlediği ve bu ülkelere ihracatın 2016’da önemli ölçüde azaldığı belirtilebilir. Azerbaycan’a yapılan ihracat bu ülkelere yapılan ihracatın önemli kısmını oluşturmaktadır. Örneğin 2016’da bölge ihracatının (151,1 milyon dolar) %46,6’sı Azerbaycan’a yapılmıştır. Diğer ülkelerin TRA2 bölgesi ihracatı içindeki payı düşüktür. Bu bağlamda bu beş ülkenin TRA2 Bölgesi toplam ihracatı içindeki payı 2015’de %51,2 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Tablo 11: TRA2 Bölgesinin Türk Cumhuriyetler İle Dış Ticareti (2010-2015, Bin Dolar)

İHRACAT	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	%
Azerbaycan	96.543	94.573	82.791	119.230	108.772	107.557	70.331	46,6
Kazakistan	210	4.260	79	5.028	1.119	823	259	0,2
Kırgızistan	1.094	1.796	213	3.561	2.308	2.112	1.546	1,0
Özbekistan	-	-	-	2.937	-	-	86	0,05
Türkmenistan	10.216	2.646	3.437	15.173	9.984	6.919	5.208	3,5
Toplam 5 Ülke	108.062	103.274	86.520	145.929	122.184	117.411	77.429	51,2
TRA 2 İhracatı	182.061	178.467	131.925	197.679	207.623	220.701	151.084	100
İTHALAT	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	%
Azerbaycan	416	235	143	89	127	286	558	0,3
Kazakistan	957	296	273	335	179	55	774	0,5
Kırgızistan	492	675	1.147	764	314	444	1286	0,8
Özbekistan	2.452	5.141	17.090	8.522	6.828	22.545	35.468	21,6
Türkmenistan	2.004	1.946	2.008	1.557	1.398	260	377	0,2
Toplam 5 Ülke	6.322	8.293	20.662	11.267	8.845	23.590	38.461	23,4
TRA 2 İthalatı	68.010	81.584	88.329	105.002	85.780	115.361	164.543	100

Kaynak: TÜİK (2017), *Bölge ve Ülkelere Göre Dış Ticaret, Dinamik Sorgulama Sonuçları*.

TRA2 Bölgesinin bu dönemde bu beş ülkeden yaptığı ithalatın oldukça dalgalı seyir izlediği ve Özbekistan’dan 2016’da yapılan yaklaşık 35,5 milyon dolarlık ithalatın bölge ithalatının (164,5 milyon dolar) %21,6’sını oluşturduğu gözlenmektedir. Özbekistan dışındaki Türk Cumhuriyetlerinden son yıllarda fazla ithalat yapılmadığı için bu beş ülkenin TRA2 bölgesi ithalatındaki payı da 2016’da %23,4 düzeyinde gerçekleşmiştir.

TRA2 bölgesinin ihracat ve ithalatına ilişkin bu veriler, bölgenin ihracat bağlamında Azerbaycan ile önemli ticaretinin olduğunu, bununla birlikte bölge

ihracatının yaklaşık yarısının başka ülkelere yöneldiğini göstermektedir. İthalat noktasında Özbekistan'ın bölgenin ithalatında %22'ye yakın payına karşın diğer dört ülkeden çok düşük miktarlarda ithalat yapıldığı görülmektedir. Bu durum bu ülkelerin Türkiye ve bölgenin ihtiyacı olan ithalata konu mallar üretmemesi yanı sıra bölgenin ve Türkiye'nin geleneksel olarak Avrupa, Rusya ve Çin ile ithalatının yoğun olması ile bağlantılıdır.

TRA2 bölgesinden bu ülkelere ihracat ve ithalatın sektörel ve mal grupları veya fasıllara göre dağılımına ilişkin bir bilgiye ulaşılması gerekmektedir. Bu noktada bölgeden bu ülkelere yapılan ihracat ve ithalatta bölgenin tümünde gözlemlenen toplam ihracat ve ithalatta Grafik 7 ve Grafik 8'de gözlemlenen fasılların bu ülkelere yapılan ihracat ve ithalatta ağırlıklı olarak ticaret konusu fasıllar olduğu düşünülebilir. Ancak elimizde TÜİK'in bölge/ülke düzeyinde sektörlerle veya fasıllara göre veriler olmadığı için ihtiyatlı davranmak gerektiği de belirtilebilir.

VI. TRA2 BÖLGESİNDEN TÜRK CUMHURİYETLERİNE İHRACAT YAPAN FİRMALARIN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR

Bu noktada TRA2 Bölgesi ihracatçı firmalarının Türkiye'ye coğrafi ve kültürel bakımdan yakın Türk Cumhuriyetlerine yaptıkları ihracatta karşılaştıkları problemlerin neler olduğu belirlenmeye çalışılan anket çalışması üzerinde durabiliriz (Topal, 2016). Ankette yer alan firmalar, TRA2 Bölgesinde faaliyet gösteren Doğu Anadolu İhracatçıları Birliğine (DAİB) kayıtlı Türk Cumhuriyetlerine ihracat yapan firmalardır.

Çalışmada DAİB'ne üye 218 firmadan sadece Türk Cumhuriyetlerine (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) ihracat yapan firmalara ulaşılmış ve TRA2 bölgesinden ihracat yapan 60 firmadan geri anketlere geri dönüş olmuştur.

Tablo 12'de araştırmaya katılan firmaların ihracat yapma şekilleri görülmektedir. Ankete katılan firmaların 11'i dolaylı ihracat yaparken, 29 firma (%48,3) doğrudan ihracat yapmaktadır. Firmaların 20'si hem doğrudan hem dolaylı ihracat yapmaktadır.

Tablo 12: Araştırmaya Katılan Firmaların İhracat Yapma Şekilleri

	SAYI	%
Dolaylı İhracat	11	18,3
Doğrudan İhracat	29	48,3
Doğrudan- Dolaylı İhracat	20	33,3
Toplam	60	100

Tablo 13'de firmaların faaliyet süreleri görülmektedir. Firmalardan 10'u 1-5 yıl arası, 23'ü 6-10 yıl arası, 23'ü 11-15 yıl arası ve 3 firma ise 16-20 yıl arası faaliyet göstermektedir. Firmalar arasında 21 yıl ve üzeri faaliyette bulunan firma bulunmamaktadır. Bir firma bu soruya cevap vermemiştir.

Tablo 13: Araştırmaya Katılan Firmaların Faaliyet Süreleri

	SAYI	%
1-5 Yıl Arası	10	16,7
6-10 Yıl Arası	23	38,3
11-15 Yıl Arası	23	38,3
16-20 Yıl Arası	3	5,0
21 Yıl ve Üzeri	-	-
Toplam	59	98,3

Firmaların ihracat yapma süreleri Tablo 14’de görüldüğü gibidir. Firmaların 12’si 1-5 yıl arası, 23’ü 6-10 yıl arası, 19’u 11-15 yıl arası ve 4 firma 16-20 yıl arası ihracat faaliyetleri yapmaktadır.

Tablo 14: Araştırmaya Katılan Firmaların İhracat Yapma Süreleri

	SAYI	%
1-5 Yıl Arası	12	20,0
6-10 Yıl Arası	23	38,3
11-15 Yıl Arası	19	31,7
16-20 Yıl Arası	4	6,7
Toplam	58	96,7

Firmaların istihdamına ilişkin bilgiler Tablo 15’de görülmektedir. Firmaların %35’i 5 kişi ve aşağısı, %6,7’si 6 ile 10 arası, %21,3’ü 11 ile 15 arası, %11,7’si 16 ile 20 arası ve %15’i 21 ile 49 arası kişi istihdam etmektedir.

Tablo 15: Araştırmaya Katılan Firmaların İstihdam Sayıları

	SAYI	%
1-5 Kişi Arası	21	35,0
6-10 Kişi Arası	4	6,7
11-15 Kişi Arası	13	21,3
16-20 Kişi Arası	7	11,7
21-49 Kişi Arası	9	15,0
Toplam	54	90

Araştırmaya katılan firmaların faaliyette bulundukları sektörlerle ilişkin bilgiler Tablo 16’da görülmektedir. Firmaların %65’i ticaret/pazarlama sektörü, %10’u hizmet sektörü, %3,3’ü üretim/sanayi sektörü ve %5’i ticaret/pazarlama ve üretim/sanayi sektörlerinde faaliyet göstermektedirler.

Tablo 16: Araştırmaya Katılan Firmaların Faaliyette Bulundukları Sektörler

	SAYI	%
Hizmet Sektörü	6	10,0
Ticaret/Pazarlama Sektörü	39	65,0
Üretim/Sanayi Sektörü	8	3,3
Ticaret/pazarlama	3	5,0
Diğer	4	6,6
Toplam	60	100

Firmaların hukuki yapı bilgileri Tablo 17’de görülmektedir. Firmaların %76,7’si limited/anonim şirket iken %3,3’ü kolektif/komandit şirket ve %1,7’si ferdi şirkettir. Bir firma limited/anonim şirket ve ferdi şirket yapısına sahiptir.

Tablo 17: Araştırmaya Katılan Firmaların Hukuki Yapıları

	SAYI	%
Limited/Anonim Şirketi	46	76,7
Kolektif Şirket/Komandit Şirket	2	3,3
Ferdi Şirket	11	18,3
Limited/Anonim Şirket, Ferdi Şirket	1	1,7
Toplam	60	100

Firmaların mal sevkiyatında kullandıkları kanallara ilişkin bilgiler Tablo 18’de görülmektedir. Firmaların %91,7’sinin mal sevkiyatında karayolunu kullandığı görülmektedir. Firmaların %3,3’ü mal sevkiyatında karayolu ve havayolunu kullanırken, firmalardan %3,3’ü karayolu ve demiryolu, %1,7’si ise hem karayolu hem de denizyolunu kullanmaktadırlar.

Tablo 18: Araştırmaya Katılan Firmaların Mal Sevkiyatında Kullandıkları Kanallar

	SAYI	%
Karayolu	55	91,7
Karayolu ve Havayolu	2	3,3
Karayolu ve Denizyolu	1	1,7
Karayolu ve Demiryolu	2	3,3
Toplam	60	100

Tablo 19’da araştırmaya katılan firmaların ihracat yaptıkları Türk Cumhuriyetleri görülmektedir.

Tablo 19: Araştırmaya Katılan Firmaların İhracat Yaptıkları Türk Cumhuriyetleri

	SAYI	%
Azerbaycan	17	28,3
Kazakistan	-	-
Özbekistan	-	-
Kırgızistan	2	3,3
Türkmenistan	2	3,3
Azerbaycan/Kazakistan	5	8,3
Azerbaycan/Özbekistan	1	1,7
Azerbaycan/Kırgızistan	1	1,7
Azerbaycan/Türkmenistan	18	30,0
Azerbaycan/Kazakistan/Özbekistan	1	1,7
Azerbaycan/Kazakistan/Türkmenistan	3	5,0
Azerbaycan/Özbekistan/Türkmenistan	3	5,0
Azerbaycan/Kırgızistan/Türkmenistan	3	5,0
Azerbaycan/Kazakistan/Özbekistan/Türkmenistan	3	5,0
Azerbaycan/Özbekistan/Kırgızistan/Türkmenistan	1	1,7
Toplam	60	100

Tabloda görüldüğü gibi 17 firma sadece Azerbaycan'a, 2 firma sadece Kırgızistan'a ve 2 firmada sadece Türkmenistan'a ihracat yapmaktadır. 5 firma Azerbaycan ve Kazakistan'a, 1 firma Azerbaycan ve Özbekistan'a, 1 firma Azerbaycan ve Kırgızistan'a ve 18 firma Azerbaycan ve Türkmenistan'a ihracat yapmaktadır. Yine 1 firma Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'a, 3 firma Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'a, 3 firma Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'a, 3 firma Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan'a ihracat yapmaktadır. 3 firma Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a, 1 firma Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'a ihracat yapmaktadır. Özetle TRA2 Bölgesi'ndeki ihracatçı firmaların ihracat yaptıkları Türk Cumhuriyetleri arasında ilk sırada Azerbaycan gelirken bu ülkeyi Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan takip etmektedir.

Tablo 20'de bu firmaların Türk Cumhuriyetlerine ihracatları sırasında karşılaştıkları sorunlar önem derecelerine göre gösterilmektedir.

Tablo 20: İhracatta Karşılaşılan Sorunların Önem Dereceleri

Sorunlar	Ort.	Std. Sapma
Terör ulaşımı, mal sevkiyatını ve yeni mal siparişini etkiliyor	4,87	0,468
İhracat yapılacak ülkenin ekonomik durumu	4,53	0,700
Tarife dışı engeller (kota vb.)	4,53	0,650
Dış piyasalarda Türkiye'nin imajı	4,38	1,027
İhraç malının kalite yetersizliği	4,37	0,641
Genel ülke ekonomisi	4,35	0,777
Hedef ülkedeki yüksek ithalat vergileri	4,32	0,748
Hedef ülkedeki siyasi ve bürokratik engeller	4,28	0,783
İşletmenin ekonomik/finansal sorunu	4,25	0,968
Taşıma, depolama ve dağıtım (lojistik)	4,25	0,816
Firmanın imajı	4,23	1,226
İhracat siparişlerinin karşılanmasındaki yetersizlik	4,22	0,958
Rakipler ve rekabetin şiddetinin fazlalığı	4,20	0,755
Nitelikli personel yetersizliği	4,20	1,070
İhracatta devlet desteklerinin yetersizliği	4,17	1,044
Teknoloji Ar-Ge eksikliği	4,17	1,137
Pazarlama araştırması ve ürün tanıtımı	4,15	0,709
Ulaşım maliyetlerinin yüksekliği	4,13	1,157
Üretim maliyetlerinin yüksekliği	4,12	1,290
Döviz kurlarındaki dalgalanmalar	4,05	1,048
Üretimde kullanılan girdilerin yeterli olmaması	4,00	1,164
Taklit mallar	3,98	0,983
Yeni ürün geliştirememesi	3,97	0,901
Fiyat dezavantajı/rekabetçi fiyat sunamama	3,95	0,982
Dış pazarların tanınmaması	3,93	0,936
Müşteri ilişkileri eksikliği	3,90	0,817
İç piyasa şartlarının dış piyasaya göre daha cazip olması	3,87	0,947
Hedef ülkenin dili	3,75	1,188
Kültürel farklılıklar	3,70	0,979

Tabloda görüldüğü üzere araştırmaya katılan firmaların bu ülkelere ihracatta karşılaştıkları sorunlara bakıldığında en önemli sorun olarak son aylarda artan terör olaylarının ihracat mallarının ulaşımını, mal sevkiyatını ve yeni mal siparişlerini etkilemesi karşımıza çıkmaktadır.

İkinci önemli sorun ise ihracat yapılacak ülkenin ekonomik durumu gelmektedir. Tarife dışı engeller diğer ana sorunlar arasında görülmektedir. Katılımcı firmalar, yöneltile sorular arasındaki hedef ülkenin dili ve kültürel farklılıkların ihracatı diğer faktörlere nazaran daha az etkiledikleri yönünde cevap vermişlerdir.

VII. SONUÇ

TRA2 Bölgesi, sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından Türkiye'deki 26 düzey 2 bölgesi içinde 25. sırada olan ve yoğun göç veren bir bölgedir. TRA2 Bölgesinin komşu ülkelerle dış ticaretini artırarak bu sorunlarını gidermesi beklenmekte, ancak Ermenistan sınırı nedeniyle 7 sınır kapısından aktif olarak yararlanma imkanı bulunmamaktadır. Son dönemde BTC, BTE ve TANAP gibi enerji nakil hatlarının geçtiği bölgede demiryolu yatırımları bağlamında BTK, Iğdır-Nahcivan demiryolu hattı ve Kars Lojistik Merkezi gibi kamu yatırımları ile adı daha sık duyulan TRA2 Bölgesi, dış ticaret noktasında Türkiye'nin üretici ve ihracatçı bir bölgesi olmaktan uzaktır. Türkiye ihracatının %0,11 ve ithalatının %0,08 gibi oldukça düşük miktarlarını gerçekleştiren TRA2 bölgesinin mevcut ulaştırma akslarında bir geçiş noktası bir lojistik merkez olmasının önemi bulunmakla birlikte bunun ötesinde üretime ve ihracata dönük yatırımlar çekerek dış ticaret potansiyelini gerçeğe dönüştürmesi gerekmektedir.

TRA2 Bölgesinin dış ticaret potansiyelini hayata geçirebilmesi, daha fazla üreterek dış ticaretini dünyanın zengin batı kıtası yanı sıra dünyanın yeni eksenine haline gelen Rusya, Çin, Hindistan ve Türk Cumhuriyetlerine yönlendirmesi görece coğrafi yakınlığın bir gereğidir. Dünyanın üretim merkezi Doğuya kayarken dış ticaretin ve gelecekte zenginleşecek Asya'nın tüketim talebi günümüzde hızla artmaktadır. Dolayısıyla TRA2 bölgesi üretici ve ihracatçıları bu yeni pazarlara dil ve kültür yakınlığını coğrafi yakınlıkla birleştirerek girmek noktasında çabalar göstermektedir. Bu çabalar, dinamik girişimciler eliyle başarıyla sonuçlansa bile bazı noktalarda bu ülkelere ihracatta sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Ülkemizin herhangi bir bölgesindeki ihracatçının da Türk Cumhuriyetlerine ihracatta karşılaşılabilecekleri bu sorunları bu makalede TRA2 bölgesi özelinde incelememizin amacı, bölgedeki düşük düzeydeki ihracat ve dış ticaretin mevcut durumunu sergilemek yanı sıra bölge ihracatçılarının karşılaştıkları sorunları görebilmek ve karar alıcılara bir bilgi dağarcığı oluşturma noktasında bir küçük çaba olarak değerlendirilebilir.

TRA2 bölgesi dış ticaretinin değerlendirilmesi aşamasında görülmüştür ki, bölgenin dış ticareti ve özelde ihracatı Türkiye içinde çok küçük oranlarda olsa bile Türkiye dış ticaretine benzer biçimde ihracatın sanayi ürünleri ağırlıklı olduğu, Iğdır ve Ağrı'nın sınır kapılarının açık olması anlamında bölge dış

ticaretinde ağırlıklarının olduğu, bölgenin ithalatında tarım ürünleri bağlamında meyve ithalatının önemli yer tuttuğu görülmüştür. TRA2 bölgesinden ihracat yapan 60 firmayla yapılan anket çalışması, Türkiye'nin herhangi bir yerindeki ihracatçı gibi TRA2 bölgesindeki ihracatçıların da dünyanın farklı noktaları ve Türk Cumhuriyetlerine ihracat yapmaları sırasında gerek ülkemizdeki gerekse komşu ülkelerdeki terör, ihracatçının karşılaştığı en önemli sorun olarak belirlenmiştir. Ayrıca ihracat yapılacak ülkenin mevcut ekonomik durumu, dış ticarete dönük tarife dışı engeller ve gümrük kapılarındaki mevzuat sıkıntıları, dış piyasada Türkiye'nin imajı yanı sıra üretilen malın kalite ve imajının diğer önemli sorunlar arasında olduğu görülmüştür.

Bu tespitler çerçevesinde bölgenin dış ticaret potansiyelinden daha iyi yararlanılması ve sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında yerinin iyileşmesi, üretim, ihracat ve dış ticaretin artması için hali hazırda sağlanan kamu yatırım teşviklerinin istikrarlı biçimde sürdürülmesinin ötesinde kısa vadede iç-dış terörün azalması, pazar ülkelerin ekonomik durumlarının daha da iyileşmesi ve ekonomik istikrar içinde olmaları gerekmektedir. Ayrıca bu ülkeler nezdinde ihracatçının ihraç malının sevkinden varış yerine ulaşıncaya kadar gümrük formalite ve tarife dışı engellerin azaltılması için diplomatik çabaların yoğunlaştırılması, lojistik hizmetlerin en etkin biçimde sağlanması, malların üretim ve ihraç maliyetlerini azaltma yanı sıra kalitesinin ve olumlu Türk Malı imajının güçlü biçimde korunması gerekmektedir.

Kaynakça

- Cesar, M. (2007), "Türkmenistan'ın Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde On Beş Yıl", Orhan Kavuncu ve Alaadin Korkmaz. (Eds). **Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Ankara: TOBB Yayınları, ss. 107-143.
- DEİK (2012), **Kazakistan Ülke Bülteni**. Ankara: DEİK
- DEİK (2012), **Özbekistan Ülke Bülteni**. Ankara: DEİK
- Ekonomi Bakanlığı (2012), "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar", 3305 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı, **Resmi Gazete**, 19.06.2012 Tarih, Sayı: 28328.
- Erol, M. Seyfettin ve Şahin, M. (2013), "Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991 – 2011)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 37, ss. 111-136.
- Geybullayev, G. ve Kurubaş, E. (2002), "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), ss. 19-45
- Göktolga, Z.G., Karakiş, E. ve Türkay, H. (2015), "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Metodu ile Karşılaştırılması", **International Conference On Eurasian Economies**, 9-11 Eylül 2015, Rusya
- International Monetary Fund- IMF (2017), <http://www.imf.org/external/country/index.htm> (Erişim: 18.02.2017).
- International Trade Center INTRACEN (2017), http://www.trademapp.org/Country_SelProductCountry_TS.aspx (Erişim: 18.02.2017).
- Kalkınma Bakanlığı (2013), **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2011)**, Ankara.

- Karabulut, K. (2005), **Doğu'da Yakalanan Kalkınma Fırsatı: Ticaret**, İstanbul: Atlas Yayın Dağıtım.
- Turan, G. (2006), "Türkiye-Türkmenistan Siyasi ve Ekonomik İlişkileri: Ekonomik Fırsat Penceresi Olarak Değerlendirilebilir mi?", *Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM) Dergisi*, Sayı: 9, ss. 45-50.
- Topal, Samet (2016), **Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler ve Doğu Anadolu Bölgesinden Türk Cumhuriyetlerine İhracat Yapan Firmaların Sorunları Üzerine Bir Analiz**, Atatürk Üniversitesi, SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2016.
- TÜİK (2017), *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS), Nüfus-Göç İstatistikleri*, (<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>) (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *Bölgelere Göre Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları*, (<https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>). Erişim: 18.02.2017.
- TÜİK (2017), *Bölgelere ve Ülkelere Göre Dış Ticaret, Dinamik Sorgulama Sonuçları*. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=9¶m2=4&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5811> . (Erişim: 18.02.2017).
- TÜİK (2017), *Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı*, (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018) (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *İl ve Bölge Bazında GSYİH*, (http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2520) (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *İl ve Bölgesel Bazda Kişi Başına GSYİH*, (http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2521) (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *İllere Göre İhracat*, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=646 (Erişim: 18.02.2017).
- TÜİK (2017), *İllere Göre İthalat*, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=647 (Erişim: 18.02.2017).
- TÜİK (2017), *İşgücü İstatistikleri Bölgesel Sonuçları* http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2319 (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı*. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2321 (Erişim: 17.02.2017).
- TÜİK (2017), *Ülkelere Göre İhracat*, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=624 (Erişim: 18.02.2017).
- TÜİK (2017), *Ülkelere Göre İthalat*, http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=625 (Erişim: 18.02.2017).
- Üzümcü, A. ve Özyakışır, D. (2013). "TRA2 Bölgesinde Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi ve Göç İlişkisi (1996-2012)", **II. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Bildiriler Kitabı**, Cemalettin Çopuroğlu (Ed.). 16-17 Mayıs 2013, Elazığ, ss. 157-181.
- Üzümcü, Adem ve Sıdika Akdeniz (2014), "Yeni İpek Yolu: TRACECA ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi", *Avrasya Etüdleri, İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Yıl: 20, Sayı: 45, (2014/1), ss. 171-199.
- Üzümcü, A., Tokucu, E. ve Ergiçay, G. (2015), "Kars Lojistik Merkezinin (KLM) TRA2 Bölgesinin Kalkınması ve Kars Ekonomisi Açısından Önemi: Bir İktisadi Analiz", *Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt : 6, Sayı: 10, ss. 191-222.
- WORLD BANK (2017), *Ülke Verileri*, (<http://www.worldbank.org/en/country>) (Erişim: 18.02.2017).